

DOI: <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2025.71.163-179>

УДК 72.03

Романченко Олександр Дмитрович,

Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

olekroman@meta.ua

<https://orcid.org/0000-0002-7811-656X>

ПРИБУДОВА ВІВТАРНОЇ ЧАСТИНИ ЦЕРКВИ СПАСА НА БЕРЕСТОВОМУ НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ

Анотація: у статті висвітлено проблемні питання щодо часу та обставин прибудови вівтарної частини церкви Спаса на Берестовому у м. Києві. Спростовано поширену думку щодо будівництва цієї частини церкви у 1640-х рр. під час правління Митрополита П. Могили. Встановлено, що вівтарні апсиди храму були прибудовані під час його приналежності до унійної церкви, а саме: бл. 1610-1620 років. З урахуванням застосованих мотивів готичної архітектури при оформленні вівтарних апсид, висловлено гіпотезу щодо участі у відбудові храму католицьких кіл, зокрема, Ордену Домініканців. Запропоновано авторську реконструкцію вигляду фасадів церкви Спаса на Берестовому на поч. XVII століття.

Ключові слова: пам'ятка архітектури; готика; церква; костел; апсида; храмобудування; перебудова; трансформація.

Постановка проблеми. Церква Спаса на Берестовому - визначна пам'ятка архітектури національного значення XI-XIX ст., занесена до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Зведена в кін. XI – на поч. XII ст. як храм хрестовокупольного типу, споруда неодноразово руйнувалася та перебудовувалася протягом XIII-XV століть, доки не була відновлена у 40-х рр. XVII ст. Митрополитом Київським Петром Могилою та набула сучасного вигляду у результаті добудов, виконаних у XVIII і XIX століттях. Питання, пов'язані із датуванням основних етапів будівництва церкви, зокрема, із часом прибудови її вівтарної частини досі залишаються нез'ясованими та дискусійними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження, пов'язані із даною проблематикою опрацьовувалися такими авторами в наступних роботах: Логвин Н. «Шедевр на Берестовому в Києві» [1]; Кабанець Є. «Петро Могила та історія архітектурної реставрації церкви Спаса на Берестові в XVII ст.» [2]; Сердюк О., Гуцуляк Р., Коренюк Ю., Скляр С. «Науково-реставраційні дослідження та виконання невідкладних консерваційних робіт на церкві Спаса на Берестовому» [3]; Гуцуляк Р. «Технологічні аспекти та будівельні періоди

спорудження церкви Спаса на Берестові» [4]; Krasny P. «Odbudowa kijowskiej cerkwi Spatha na Berestowie przez metropolitę Piotra Mohylę a problem nawrotu do gotyki w architekturze sakralnej Rusi koronnej w XVII wieku» [5].

Метою публікації є розгляд складних трансформаційних процесів споруди церкви Спаса на Берестовому на поч. XVII ст. оскільки вони належать до найменш вивчених. Зокрема, вбачається необхідним проаналізувати маловивчені питання, пов'язані із часом та обставинами прибудови вівтарної частини названої церковної споруди, яка має визначну історико-культурну цінність.

Основна частина. Наразі усталеною датою добудови вівтарної частини церкви Спаса на Берестовому вважається п. пол. 1640-х рр. - за часів діяльності Митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Петра Могили [6-10]. Вівтарну частину, а саме: три муровані апсиди було добудовано до основного об'єму споруди – наоса, який являє собою вцілілий після численних руйнувань XIII – XV ст. перший ярус нартекса давньоруського хрестовокупольного храму (Рис. 1). Однак, готична стилістика, застосована при оформленні вівтарної частини, є не характерною ознакою для масштабних відбудовчих робіт, проведених Митрополитом П. Могилою на київських давньоруських храмах у 1630-40-х рр. [11].

Наблизитися до з'ясування проблемних питань конкретизації часу добудови вівтарної частини церкви Спаса на Берестовому, а також стосовно ймовірного замовника цих робіт та характеру застосованих архітектурно-стилістичних форм, вбачається можливим з урахуванням детального аналізу тогочасних обставин суспільно-політичного та церковного життя Києва.

Обставини суспільно-політичного та церковного життя Києва кін. XVI – поч. XVII ст.

Київ, втративши у др. пол. XV ст. статус князівського осідку, у кін. XVI ст. був воєводським центром Речі Посполитої. Основні важелі міської влади зосереджувалися у руках найзаможнішого українського магната, покровителя православ'я, князя Василя-Костянтина Острозького, який перебував на посаді Київського воєводи.

Кафедра Митрополитів Київських в цей період містилась в Новогрудку. При цьому жоден з них «до самого кінця XVI ст. ... не хотів відвідати Київ. Справами кафедри за відсутності митрополитів завідували призначені ними намісники» [12]. Повноваження, делеговані намісникам, очевидно, були недостатніми для ухвалення ними рішень щодо розгортання масштабних відбудовчих робіт на київських храмах, традиційно підпорядкованих митрополії: Софійському соборі, церквах: Десятинній, Василівській (Трьохсвятительській), Богородиці Пирогощії, а також Спаса на Берестовому, які гостро потребували виконання

ремонтних робіт. За відсутності у Києві першоієрарха, навіть Софійський собор, формально залишаючись кафедральним храмом, протягом XVI ст. перебував у значному запустінні [13]. Повновладний господар краю князь В.-К. Острозький не бажав виступити меценатом відновлення древніх київських храмів, вважаючи, що їх «мали б відновити зі своїх прибутків самі Київські митрополити» [14].

Загалом, на поч. XVII ст. Київ був містом із «занедбаними і пограбованими храмами (з деяких навіть познімали металеві дахи), в яких не правилась літургія» [15]. Незадовільний стан більшості київських церков в кін. XVI - на поч. XVII ст. пов'язується із «багатовимірними конфліктами, які відбувалися в... середовищі православної ієрархії, ускладнених ... стосунками з уніатською адміністрацією, протидією місцевої воєводської та магістратської властей, а також постійною зовнішньою загрозою» [16].

Незадовільний стан церкви Спаса на Берестовому на поч. XVII ст.

Занедбаний стан в кін. XVI ст., очевидно, мала і будівля церкви Спаса на Берестовому, яка, втративши традиційну опіку Київських князів, належала до сфери управління Київських Митрополитів [17]. Існують непрямі свідчення про те, що ця будівля у др. пол. XVI ст. була дуже спустошена і знищена [18]. При цьому, як вважається, «факт культового використання церкви... в XVI ст. не підлягає сумніву» [19]. Отже, зважаючи на тогочасні історичні реалії, протягом XVI ст. заходи із підтримання будівлі Спаського храму, скоріше за все, обмежувалися незначними спорадичними ремонтами.

Нереалізовані наміри унійних Митрополитів Михайла Рогози та Іпатія Потія щодо відбудови церкви Спаса на Берестовому.

Відомо, що після 1596 р. церква Спаса на Берестові перебувала у власності прибічника Берестейської унії Митрополита Київського Михайла (Рогози). Незважаючи на лояльне ставлення королівської влади до новоствореної унійної церкви, митрополія була позбавлена можливості відбудувати належний їй старовинний Спаський храм, оскільки підпис Митрополита під унійними документами «назавжди перетворив його на ворога всесильного воєводи - князя В.-К. Острозького» [20].

За таких обставин Митрополит не міг не те, що відбудувати приналежний йому Спаський храм, а й «навіть потикатися до Києва ... Митрополит до смерті вже не покидав свій осідок у Новоградку» [20]. Навіть після смерті Михайла (Рогози) та поставлення у 1599 р. очільником митрополії Іпатія (Потія) протистояння між князем В.-К. Острозьким і унійною церквою не припинилось. Князь В.-К. Острозький, із застосуванням силових методів, не допускав новопризначеного Митрополита до Києва [21]. Очевидно, що в умовах тотального тиску Митрополитові Іпатію (Потію) не вдалося реалізувати наміри щодо ремонту та відбудови основних київських святинь, в т. ч. і церкви Спаса на

Берестовому, які формально перебували під його опікою. Лише після смерті князя В.-К. Острозького у 1608 р. Іпатій (Потій) висловив сподівання, «що тепер ніхто не перешкодить йому осісти на митрополичій кафедрі в Києві та здійснити візитацію усіх церков» [22].

Отже, з відходом В.-К. Острозького та призначенням на вакантну посаду Київського воєводи католика Станіслава Жолкевського, для унійного Митрополита Іпатія (Потія) нарешті відкрилося «вікно можливостей» щодо започаткування відбудови церкви Спаса на Берестовому. З огляду на невдалу спробу оволодіти Печерською архимандрією, яка за відсутності у Києві православного єпископату стала потужним центром протидії унії, відбудова знакового стародавнього храму поруч із славетною чернечою обителлю могла б стати для Митрополита Іпатія (в 1599 р. був номінований архимандритом Києво-Печерського монастиря), певним символічним актом. Адже церква Спаса на Берестовому, згідно із авторитетною на той час «Хронікою польською, литовською, жмудською і всієї Русі» М. Стрийковського (1582 р.) трактувалася як один з перших християнських храмів у Києві, зведений князем Володимиром Великим – Хрестителем Русі [23].

Однак, подальші життєві обставини не були сприятливими для Іпатія (Потія) щодо реалізації намірів з відбудови Спаського храму. У 1609 р. на нього було здійснено замах, а незадовго до смерті (1613 р.) він «переселився на село, бо в своїй єпископській столиці не мав з чого жити» [24]. При цьому слід згадати, що перебуваючи на митрополичій кафедрі, Іпатій (Потій) налагодив тісні контакти з Отцями-Домініканцями [25]. Ця деталь має досить важливе значення, з огляду на проголошений у 1593-94 рр. генералом цього одного з найбільш активних католицьких орденів «обов'язок Домініканців Речі Посполитої працювати на користь Унії» [26]. Зі свого боку, І. Потій 1602 р. у листі до Папи Римського називав Домініканців «особливими і спеціальними помічниками» [27].

Створення сприятливих умов для відбудови церкви Спаса на Берестовому за часів правління унійного Митрополита Йосифа-Велямина Рутського.

Суспільно-політичні обставини стосовно можливості відбудови церкви Спаса склалися сприятливіше за унійного Митрополита Йосифа-Велямина Рутського - наступника Іпатія Потія. При його інтронізації Папа Римський затвердив всі давні майнові права митрополії, а також надіслав близько 50-ти листів для підтримки унійної церкви до впливових осіб у Польщі [28]. Рутський переносить осідок Митрополитів Києво-Галицьких з Новогрудка до Києва, займає Софійський собор та Видубицький монастир, що мало слугувати запорукою стабільності діяльності унійної церкви.

Будучи однією з найосвіченіших постатей свого часу, Й.-В. Рутський як і його попередник І. Потій, очевидно, добре усвідомлював виняткову значущість для унійної церкви, яка позиціонувала себе як церкву Володимирового Хрещення, древнього храму Спаса на Берестовому. Тому заходи з його відбудови мали б трактуватися Митрополитом як пріоритетні.

Залучення до відбудови церкви Спаса на Берестовому артілі, афілійованої з католицькими церковними колами та, зокрема, з Орденем Домініканців. Постготична стилістика як маркер католицького храмовбудування.

До виконання відбудовчих робіт унійної святині - церкви Спаса, з огляду на занепад у тогочасному Києві православного храмовбудування, могли бути залучені будівельні артілі, що працювали на замовлення католицького духовенства. Передовсім маються на увазі ОО Домініканці, які були найвпливовішою та найзаможнішою католицькою спільнотою Києва. Як відомо, вони бл. 1610 р. на київському Подолі завершили будівництво мурованого конвентуального (монастирського) Миколаївського костелу [29] (Рис. 2). Ця костельна споруда, на відміну від трьох інших католицьких храмів, зведених на поч. XVII ст. у Києві на Подолі, існувала до 1930-х рр. (перебудована в кін. XVII ст. на православну церкву). Вона зафіксована (у перебудованому вигляді) на архітектурних обмірах поч. XIX ст. та на численних світлинах кін. XIX – поч. XX століть [30] (Рис. 3, 4).

Слід зазначити, що Орден Домініканців був найпослідовнішим серед католицьких спільнот щодо застосування у споруджуваних святинях постготики – стилістичного напрямку, (поширеного у др. пол. XVI – сер. XVII ст. в храмовій архітектурі Західної та Центральної Європи, і, зокрема, Речі Посполитої), який, апелюючи до готичної архітектури, мав виразні риси історизму - свідомого наслідування давніх архітектурних форм. При цьому постготика не була виявом запізнитої готики, а свідомим поверненням до неї із одночасним застосуванням у окремих деталях (кронштейни, тяги, пілястри) ренесансних чи ман'єристичних форм [31].

Поширення постготичних мотивів у якості офіційного архітектурного стилю католицьких храмів пов'язувалося із збереженням чистоти віри, рухом Контрреформації, тоді як ренесансні риси вбачалися надмірно світськими. Тобто, використання елементів готичної архітектури у католицьких храмах п. пол. XVII ст. носило перш за все символічний (сакральний) характер і не мало нічого спільного з конструкційними рішеннями власне готичних храмів, будівництво яких припиняється у Східній Європі у XV - на поч. XVI століття.

Постготична стилістика повною мірою знайшла відображення і в архітектурно-декоративному вирішенні Домініканського костелу на київському Подолі. Для цієї будівлі були характерні готичні елементи: подібні до нервюрних

склепінчасті перекриття інтер'єрів, вузькі стрілчасті віконні прорізи, витягнута по поздовжній осі вівтарна частина із гранчастим завершенням із одночасним використанням окремих декоративних елементів ордерної архітектури (профільовані карнизи, пілястри та ін.) [32].

Виходячи із наведеного та з урахуванням особливо тісних зв'язків між ОО Домініканцями та унійною церквою, вбачається можливим припустити, що фактично відразу після зведення подільського Домініканського храму (бл. 1610 р.), задіяна при цих роботах будівельна артіль була спрямована до Берестового для допомоги з відбудови церкви Спаса. При цьому постготична стилістика споруди київського Домініканського костелу, як вбачається, мала значний вплив на формування об'ємно-просторового і архітектурно-декоративного вирішення фасадів та інтер'єрів вівтарної частини церкви Спаса на Берестовому, що слугувало певним символічним маркером приналежності цієї храмової споруди до католицької традиції.

Постготичні елементи в архітектурі вівтарної частини церкви Спаса на Берестовому.

Окремі архітектурні елементи вівтарної частини церкви Спаса на Берестові, які збереглися до нашого часу - гранчасті в плані апсиди, щілиноподібні вікна без наличників із характерними стрілчастими перемичками, подібне до нервюрного склепінчасте перекриття центральної апсиди (Рис. 5, 6), як вбачається, були запозичені з арсеналу готичної архітектури (постготики). Крім того, центральна апсида Спаської церкви, подібно до католицьких храмів, є значно видовженою в плані за віссю схід-захід. Таким чином, застосування форм з арсеналу готичної архітектури при відбудові особливо шанованого давньоруського храму Спаса, мало б підкреслювати набутий ним статус унійної святині.

З урахуванням зображення церкви Спаса на Берестовому на гравюрі із книги А. Кальнофойського «Тератургіма» (1638 р.), нами опрацьовано графічну реконструкцію цього храму із добудованими трьома вівтарними апсидами станом на поч. XVII ст. (бл. 1610-1620-тих рр.) (Рис. 7, 8). Враховуючи застосування у образному вирішенні будівлі Спаської церкви готичних мотивів, вбачається, що з метою композиційної та стилістичної довершеності, а також виходячи із закономірностей формотворення, вівтарні апсиди храму могли бути накритими подібними до готичних стрімкими дахами.

Митрополит Й.-В. Рутський, який, ймовірно, скористався послугами афілійованої з католицькими колами будівельної артілі, схоже, не мав пересторог щодо застосування при перебудові церкви Спаса на Берестовому форм із арсеналу католицької архітектури, оскільки отримував свячення та здобував освіту у католицьких навчальних закладах Європи. До того ж кафедральний митрополичий храм Бориса і Гліба (1517-19 рр.) у Новогрудку, звідки Й.-

В. Рутський перебрався до Києва, також має виразні готичні риси – є яскравим взірцем білоруської готики.

Результати комплексних хіміко-технологічних досліджень вівтарної частини церкви Спаса на Берестові як підтвердження часу її зведення на поч. XVII ст. – до початку перебудовчих робіт Митрополита Петра Могили.

На користь висловленої гіпотези щодо прибудови вівтарної частини церкви Спаса на Берестовому під час її приналежності до унійної церкви (1596-1631 рр.) свідчать також дані щодо її натурних комплексних хіміко-технологічних досліджень [33].

Цими дослідженнями встановлено, що мурування стін східної (вівтарної) частини храму із брущатої цегли «литовського» типу (із частковим використанням плінфи від зруйнованої основної частини церкви XI-XII ст.) складене на піщано-вапняному розчині, фізико-хімічні характеристики якого дозволяють датувати його рубежем XVI-XVII ст. Також з'ясовано, що на момент початку виконання розписів інтер'єрів церкви на замовлення П. Могили, (ці роботи проводилися протягом 1640-1644 рр.), первісний шар штукатурки у вівтарній частині вже потребував шпаклювання та перетирання, а «між першим тинькуванням церкви після добудови вівтаря і розмальовуванням 1644 р. минув певний час - близько 10-ти років» [34]. Отже, результати цих досліджень також підтверджують висловлену гіпотезу про те, що східна (вівтарна) частина церкви Спаса на Берестові могла бути зведена як мінімум за десять років до початку комплексних відбудовчих заходів, здійснених Митрополитом Петром Могилою протягом 1638-1644 років (Рис. 9).

Рис. 1. Вівтарна частина церкви Спаса на Берестовому. Сучасний стан.
Фото О. Романченка.

Рис. 2. Миколаївський домініканський костел у Києві.
П. пол. XVII ст.
За мал. А. ван Вестерфельда (1651 р.).

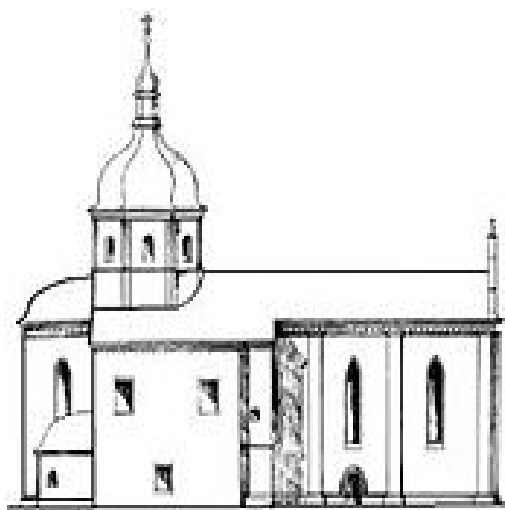

Рис. 3 Миколаївський Домініканський костел у Києві (перебудований на Петропавлівську церкву). Північний фасад. За обмірами п. XIX ст.

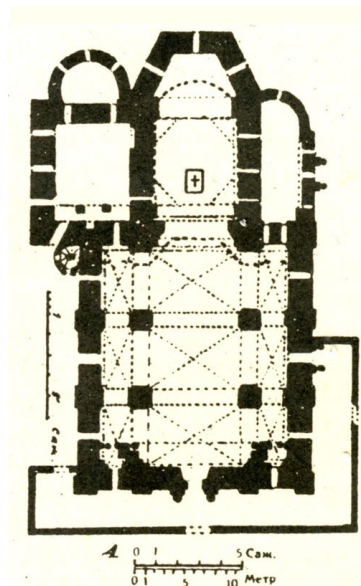

Рис. 4. Миколаївський домініканський костел у Києві (перебудований на Петропавлівську церкву). План. За обмірами к. XIX ст.

Рис 5. Стрілчасте вікно апсиди церкви Спаса на Берестовому.
Фото
О. Романченка.

Рис. 6 Нерв'юроподібне склепінчасте перекриття центральної вівтарної апсиди церкви Спаса на Берестовому.
Фото з відкритих джерел мережі Інтернет.
https://uk.wikipedia.org/wiki/Церква_Спаса_на_Берестові

Рис. 7. Зображення церкви
Спаса на Берестовому
на гравюрі, доданий до книги
А. Кальнофойського «Тератургіма»
(1638 р.).

Рис. 8. Загальний вигляд
церкви Спаса на Берестовому на поч.
XVII ст. (бл. 1610-1620 рр.).
Реконструкція О. Романченка.

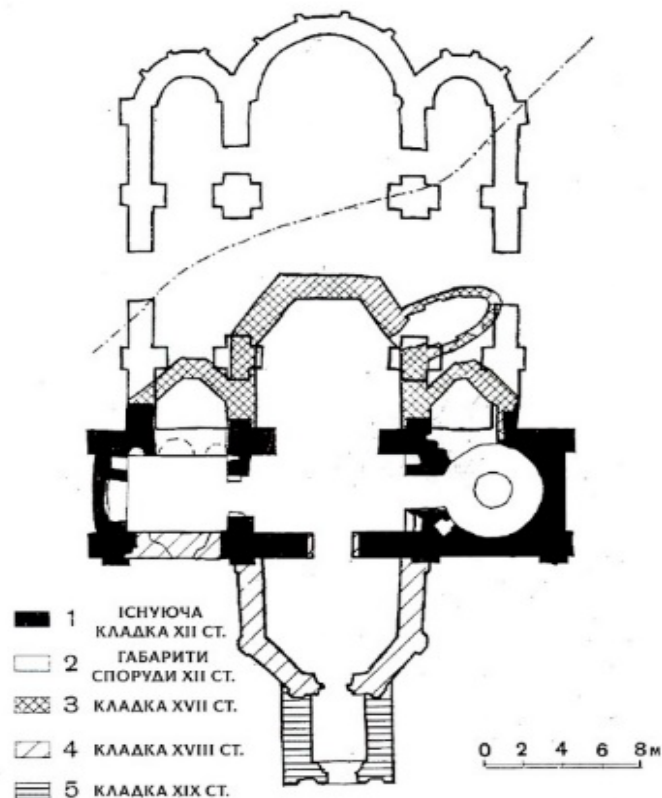

Рис 9. План церкви Спаса на Берестовому з
періодизацією кладки стін за результатами
хіміко-технологічних досліджень.
За Р. Гуцуляком.

Висновки. На підставі детального аналізу суспільно-політичних процесів у Києві на поч. XVII ст. спростовано поширену думку щодо добудови вівтарних апсид церкви Спаса на Берестовому у 1640-х рр. Митрополитом П. Могилою. З урахуванням наявності готичної (постготичної) стилістики, застосованої для оформлення вівтарної частини Спаської церкви, доведено, що цю частину було зведено бл. 1610-1620-х рр. перед т. зв. «Могилянською репарацією» (що підтверджується також результатами натурних комплексних хіміко-технологічних досліджень). Висловлено гіпотезу щодо участі у проведенні відбудовчих робіт католицького ордену Отців Домініканців, уповноважених для підтримки унійної церкви. На підставі історичних іконографічних матеріалів виконано авторську реконструкцію вигляду церкви Спаса на Берестовому на поч. XVII століття. Отримана інформація вбачається важливою при проведенні подальших заходів із дослідження, реставрації та консервації цієї визначної пам'ятки архітектури.

Список літератури:

1. Логвин Н. Шедевр на Берестовому в Києві. // К.: *Пам'ятки України*. 2007. № 3. С. 2-9.
2. Кабанець Є. Петро Могила та історія архітектурної реставрації церкви Спаса на Берестові в XVII ст. / *Хроніка 2000*. К., 2014, с. 155-156.
3. Сердюк О., Гуцуляк Р., Коренюк Ю., Складар С. Науково-реставраційні дослідження та виконання невідкладних консерваційних робіт на церкві Спаса на Берестові / *Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища*. К.: АртЕк, 2003, с. 56–62.
4. Гуцуляк Р. Технологічні аспекти та будівельні періоди спорудження церкви Спаса на Берестові. / *Могилянські читання*. Зб. наук. праць. К.: Фенікс, 2019.
5. Krasny P. Odbudowa kijowskiej cerkwi Spasa na Berestowie przez Metropolitę Piotra Mohyle a problem nawrotu do gotyki w architekturze sakralnej Rusi koronnej w XVII wieku / *Buletyn Historii sztuki*. W., 2000. № 3-4. С. 337-361.
6. Вечерський В. Церква Спаса на Берестові в Києві. / Велика українська енциклопедія. Електронний ресурс. URL: https://vue.gov.ua/Церква_Спаса_на_Берестові_в_Києві (дата звернення 15.03.2025).
7. Історія української архітектури / За ред. В. Тимофієнка – К.: Техніка, 2003, 472 с., с. 175.
8. Івакін Г., Кальницький М., Павленко Ю., Храмов О. Визначні пам'ятки Києва. К., 2005. 496 с.

9. Пам'ятки архітектури й містобудування України. Церква Спаса на Берестові / *Довідник Державного реєстру національного культурного надбання*. За ред. Мардера А., Вечерського В., К.: Техніка. 2000, с. 45.

10. Енциклопедія історії України: Т. 9 / Редкол.: Смолій В. (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2013. 688 с. Електронний ресурс. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Spasa_Berestovi (дата звернення: 15.03.2025)

11. Ёлшин Д., Ивакин Г. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы. – *Ruthenica*, 2010, т. 9, с. 107. Електронний ресурс. URL: http://history.org.ua/JournALL/ruthenica/ruthenica_2010_9/8.pdf (дата звернення 14.03.2025).

12. Рыбинский В. Киевская митрополичья кафедра с половины XIII до конца XVI века. Електронний ресурс. URL: <http://ir.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/13684> (дата звернення 15.03.2025).

13. Лясота Е. Щоденник 1594 року [Електронний ресурс] / Е. Лясота. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus17.htm> (дата звернення 15.03.2025).

14. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К.: ВД «Простір». 2012. 1370 с., с 1157.

15. Міляєва Л. Митрополит Петро Могила і мистецтво Києва 30-40-х рр. XVII ст. / Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. Л., 2003. Вип. 3., с. 161-171, с. 166.

16. Люта Т. Уніатська церква в Києві 1596-1637 рр. / *Наукові записки. «Національний університет „Києво-Могилянська академія“: Історичні науки*, т. 18. К., 2000. С. 56-62.

17. Шиденко В. О реставрації церкви Спаса на Берестове. / *Лаврський альманах*. Спецвипуск 11. К., 2014. С. 101.

18. Романченко О. Ймовірна писемна згадка про церкву Спаса на Берестовому у др. пол. XVI ст. / *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. К.: Інтерсервіс, 2023, с. 122-130.

19. Кабанець Є. Київський митрополит Петро Могила та історія реставрації церкви Спаса на Берестові. / *Лаврський альманах*. Спецвипуск 11. К., 2014. С. 166.

20. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К.: ВД "Простір", 2012. 1370 с., с. 1076.

21. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К.: ВД "Простір", 2012. 1370 с., с. 1144, с.1148.

22. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. К.: ВД "Простір", 2012. – 1370 с., с. 988.

23. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Наукове товариство ім. Шевченка. Львів, 2011. 1075 с. (Історичні джерела. Т. 10).

24. Лісковський Е. Берестейська Унія (1596). Жовква, 1916. с. 216.

25. Тимошенко Л. Постать Іпатія Потія у світлі нововіднайдених джерел та новітніх досліджень. Електронний ресурс. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1000-leonid-tymoshenko-postat-ipatii-potia-u-svitli-novovidnaidenykh-dzherel-ta-novitnikh-doslidzhen-chastyna-2> (дата звернення 15.03.2025).

26. Сінкевич Н. Неопубліковані листи Іпатія Потія – ще одне джерело до історії Київської митрополії початку XVII ст. // *Лаврський альманах*. Збірник наукових праць. К., 2009. Вип. 24: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. С. 190-198.

27. Monumenta Ucrainae Historica. Roma, 1964. V.1. P.207-209.

28. Шегда М. Життєпис Митр. Йосифа В. Рутського на тлі його доби. Рим, Видання «Богословії», 1991. Ч. 56, с. 33.

29. Горбик О.О. Римо-католицькі костьоли Києва та Київщини. *Національні святині України*. К.: Техніка. 2004. 128 с., с. 8.

30. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва: каталог фотовиставки. – Нью Йорк, Український музей, 1982 – 64 с.

31. Samek J. Nawrot do gotyku w sztuce Krakowa pierwszej polowy w. XVII / *FOLIA HISTORIAE ARTIUM*. Polska Academia Nauk. Oddzial w Krakowie. Komisja teorii i historii sztuki. Tom V. Krakow, Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1968. - с. 85. Електронний ресурс. URL: https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/fha1968/0079/image_info (дата звернення 15.03.2025).

32. Горбик О. Римо-католицькі святині Києва та Київщини. / *Національні святині України*. К., Техніка, 2004. 120 с.

33. Сердюк О., Гуцуляк Р., Коренюк Ю., Скляр С. Науково-реставраційні дослідження та виконання невідкладних консерваційних робіт на церкві Спаса на Берестові / *Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища*. К.: АртЕк, 2003, с. 56–62.

34. Гуцуляк Р., Коренюк Ю., Глоба Ю. Нові відомості до історії храму Спаса на Берестові. // *Пам'ятки України*. К.: 2007. № 3. с. 18.

References

1. Lohvyn, N. (2007). Shedevr na Berestovomu v Kyievi. [A masterpiece on Berestove in Kyiv]. / К.: Pamiatky Ukrainy, (№ 3). P-p. 2-9. (in Ukrainian)

2. Kabanets, Ye. (2014). Petro Mohyla ta istoriia arkhitekturnoi restavratsii tserkvy Spasa na Berestovi v XVII st. [Petro Mohyla and the history of the architectural

restoration of the Church of the Savior in Berestove in the 17th century]. / *Khronika* 2000. K. P-p. 155-156. (in Ukrainian)

3. Serdiuk, O., Hutsuliak, R., Koreniuk, Yu., Skliar, S. (2003). Naukovo-restavratsiini doslidzhennia ta vykonannia nevidkladnykh konservatsiinykh robot na tserkvi Spasa na Berestovi. [Scientific-restoration research and implementation of urgent conservation works at the Church of the Savior on Berestove]. / *Kulturna spadshchyna Kyieva: doslidzhennia ta okhorona istorychnoho seredovyscha*. K.: ArtEk, P-p. 56–62. (in Ukrainian)

4. Hutsuliak, R. (2019). Tekhnolohichni aspekty ta budivelni periody sporudzhennia tserkvy Spasa na Berestovi. [Technological aspects and construction periods of the Church of the Savior on Berestove]. / *Mohylianski chytannia. Zb. nauk. prats*. K.: Feniks. (in Ukrainian)

5. Krasny, P. (2000). Odbudowa kijowskiej cerkwi Spasa na Berestowie przez Metropolitę Piotra Mohylę a problem nawrotu do gotyki w architekturze sakralnej Rusi koronnej w XVII wieku. [The reconstruction of the Kiev Church of the Saviour in Berestove by Metropolitan Piotr Mohyla and the problem of the return to Gothic in the sacral architecture of the Crown Rus in the 17th century]. / *Buletyn Historii sztuki*. W., (№ 3-4). P-p. 337-361. (in Polish)

6. Vecherskyi, V. Tserkva Spasa na Berestovi v Kyievi. [Church of the Savior on Berestove in Kyiv]. *Velyka ukrainska entsyklopediia*. URL: https://vue.gov.ua/Tserkva_Spasa_na_Berestovi_v_Kyievi (data zvernennia 14.03.2025). (in Ukrainian)

7. *Istoriia ukrainskoi arkhitektury*. (2003). Za red. V. Tymofiiienka K.: Tekhnika, 472 p., p. 175. (in Ukrainian)

8. Ivakin, H., Kalnytskyi, M., Pavlenko, Yu., Khramov, O. (2005). *Vyznachni pamiatky Kyieva*. 496 p. {in Ukrainian}

9. *Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Ukrainy. Dovidnyk Derzhavnoho reiestru natsionalnoho kulturnoho nadbannia*. (2000). / Za red. Mardera A., Vecherskoho V., K.: Tekhnika. p. 45. (in Ukrainian)

10. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. (2013). T. 9 / Redkol.: Smolii V. (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: V-vo "Naukova dumka" 688 p. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Spasa_Berestovi (data zvernennia: 15.03.2025) (in Ukrainian)

11. Yolshin, D., Ivakin, G. (2010). Tserkov' Rozhdestva Bogoroditsy Desyatinnaya mitropolita Petra Mohily. [Church of the Nativity of the Virgin Mary Tithes of Metropolitan Peter Mohila]. *Ruthenica*, t. 9, P. 107. URL: http://history.org.ua/JournALL/ruthenica/ruthenica_2010_9/8.pdf (data zvernennia 14.03.2025). (in Russian)

12. Rybinskiy, V. Kiyevskaya mitropolich'ya kafedra s poloviny XIII do kontsa XVI veka. [Kyiv Metropolitan See from the middle of the 13th century to the end of the 16th century]. URL: <http://ir.nmu.org.ua/handle/GenofondUA/13684> (data zvernennia 14.03.2025). (in Russian)
13. Liasota, E. Shchodennyk 1594 roku. [Diary of 1594 y.]. URL: <http://litopys.org.ua/suspil/sus17.htm> (data zvernennia 15.03.2025). (in Ukrainian)
14. Ulianovskyi, V. (2012). Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv. [Prince Vasyl-Konstantyn Ostrozky: a historical portrait in the gallery of ancestors and descendants]. K.: VD «Prostir». 1370 p., p. 1157. (in Ukrainian)
15. Miliiaieva, L. (2003). Mytropolyt Petro Mohyla i mystetstvo Kyieva 30-40-kh rr. XVII st. [Metropolitan Petro Mohyla and the art of Kyiv in the 30s-40s of the 17th century]. / *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia mystetstvoznavstvo*. L., Vyp. 3., p. 161-171, p. 166. (in Ukrainian)
16. Liuta, T. (2000). Uniatska tserkva v Kyievi 1596-1637 rr. / [Uniate Church in Kyiv 1596-1637]. / *Naukovi zapysky. «Natsionalnyi universytet „Kyievo-Mohylianska akademiia“: Istorychni nauky*, t. 18. K., P-p. 56-62. (in Ukrainian)
17. Shidenko, V. (2014). O restavratsii tserkvi Spasa na Berestove. [About the restoration of the Church of the Savior on Berestovo]. / *Lavrskyi almanakh. Spetsvypusk 11*. K., P. 101. (in Russian)
18. Romanchenko, O. (2023). Ymovirna pysemna zghadka pro tserkvu Spasa na Berestovomu u dr. pol. XVI st. [A probable written mention of the Church of the Savior on Berestove dates back to the second half of the 16th century]. / *Muzei ta restavratsiia u konteksti zberezhenia kulturnoi spadshchyny: aktualni vyklyky suchasnosti*. K.: Interservis. P-p. 122-130. (in Ukrainian)
19. Kabanets, Ye. (2014). Kyivskyi mytropolyt Petro Mohyla ta istoriia restavratsii tserkvy Spasa na Berestovi. [Metropolitan of Kyiv Petro Mohyla and the history of the restoration of the Church of the Savior in Berestove]. / *Lavrskyi almanakh. Spetsvypusk 11*. K., p. 166. (in Ukrainian)
20. Ulianovskyi, V. (2012). Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv. [Prince Vasyl-Konstantyn Ostrozky: a historical portrait in the gallery of ancestors and descendants]. K.: VD “Prostir” – 1370 p., p. 1076. (in Ukrainian)
21. Ulianovskyi, V. (2012). Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv. [Prince Vasyl-Konstantyn Ostrozky: a historical portrait in the gallery of ancestors and descendants]. K.: VD “Prostir” 1370 p., p. 1144, p. 1148. (in Ukrainian)
22. Ulianovskyi, V. (2012). Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv. [Prince Vasyl-Konstantyn Ostrozky: a historical

portrait in the gallery of ancestors and descendants]. K.: VD “Prostir” 1370 p., p. 988. (in Ukrainian)

23. Strykovskyi, M. (2011). Litopys polskyi, lytovskyi, zhmudskyi i vsiiei Rusy. [Chronicle of Poland, Lithuania, Samogitia and all Rus]. / Naukove tovarystvo im. Shevchenka. Lviv, 1075 p. (Istorychni dzherela. T. 10). (in Ukrainian)

24. Liskovskyi, E. (1916). Beresteiska Uniia (1596). [Berestey Union (1596)]. Zhovkva, p. 216. (in Ukrainian)

25. Tymoshenko, L. Postat Ipatiiia Potiia u svitli novovidnaidenykh dzherel ta novitnykh doslidzhen. [The figure of Ipatiy Potiy in the light of newly discovered sources and new research]. URL: <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1000-leonid-tymoshenko-postat-ipatiiia-potiiia-u-svitli-novovidnaidenykh-dzherel-ta-novitnykh-doslidzhen-chastyna-2> (data zvernennia 15.03.2025). (in Ukrainian)

26. Sinkevych, N. (2009). Neopublikovani lysty Ipatiiia Potiia – shcheodne dzherelo do istorii Kyivskoi mytropolii pochatku XVII st. [The unpublished letters of Ipatiy Potiy are another source for the history of the Kyiv Metropolis of the early 17th century]. / Lavrskyi almanakh. Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 24: Kyievo-Pecherska lavra v konteksti ukrainskoi istorii ta kultury. p-p. 190-198. (in Ukrainian)

27. Monumenta Ucrainae Historica. (1964). [Historical Monuments of Ukraine]. Roma. V.1. P.207-209. (in Latin)

28. Shehda, M. (1991). Zhyttiepys Mytr. Yosyfa V. Ruts'koho na tli yoho doby. [Biography of Metropolitan Josyph V. Rutskyi against the backdrop of his era]. Rym, Vydannia «Bohoslovii», Ch. 56, p. 33. (in Ukrainian)

29. Horbyk, O. (2004). Rymo-katolytski kostoly Kyieva ta Kyivshchyny. [Roman Catholic shrines of Kyiv and Kyiv region]. Natsionalni sviatyni Ukrainy. K.: Tekhnika. 128 p., p. 8. (in Ukrainian)

30. Hevryk, T. (1982). Vtracheni arkhitekturni pamiatky Kyieva: katalog fotovystavky. [Lost architectural monuments of Kyiv: catalog of the photo exhibition]. New York, Ukrainyskyi muzei, 64 p. (in Ukrainian)

31. Samek, J. (1968). Nawrot do gotyku w sztuce Krakowa pierwszej polowy w. XVII. [Return to Gothic in the art of Kraków in the first half of the 17th century]. / *FOLIA HISTORIAE ARTIUM*. Polska Academia Nauk. Oddzial w Krakowie. Komisja teorii i historii sztuki. Tom V. Krakow, Panstwowe wydawnictwo naukowe, p. 85. URL: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/fha1968/0079/image/info> (data zvernennia 15.03.2025). (in Polish)

32. Horbyk, O. (2004). Rymo-katolytski sviatyni Kyieva ta Kyivshchyny. [Roman Catholic shrines of Kyiv and Kyiv region]. / Natsionalni sviatyni Ukrainy. K., Tekhnika. 120 p. (in Ukrainian)

33. Serdiuk, O., Hutsuliak, R., Koreniuk, Yu., Skliar, S. (2003). Naukovo-restavratsiini doslidzhennia ta vykonannia nevidkladnykh konservatsiinykh robot na tserkvi Spasa na Berestovi. [Scientific-restoration research and implementation of urgent conservation works at the Church of the Savior on Berestove]. / Kulturna spadshchyna Kyieva: doslidzhennia ta okhorona istorychnoho seredovyscha. K.: ArtEk, p. 56–62. (in Ukrainian)

34. Hutsuliak, R., Koreniuk, Yu., Hloba, Yu. (2007). Novi vidomosti do istorii khramu Spasa na Berestovi. [New information on the history of the Church of the Savior in Berestove]. / K. Pamiatky Ukrainy. (№ 3). p. 18. (in Ukrainian)

Abstract

Oleksandr Romanchenko, National Preserve "Kyiv-Pechersk Lavra".

Extension of the altar section of the Church of the Savior on Berestove at the beginning of the 17th century

The article examines problematic issues related to the time and circumstances of the extension of the altar section of the Church of the Savior on Berestove in Kyiv, which has the status of an architectural monument of national significance and is also included in the UNESCO World Heritage List.

Built in the late 11th – early 12th centuries, the church suffered many destructions during the 13th – 15th centuries. It was rebuilt in the early 17th century through the efforts of Metropolitan of Kyiv, Halych and all of Rus' Petro Mohyla. At the same time, the nature of the architectural forms of the altar part of the church does not fully correspond to the canons of Orthodox church building. This article questions the widespread opinion regarding the construction of this part of the church in the 1640s during the time of Metropolitan P. Mohyla.

It has been suggested that the altar apses of the church were added during the time when it belonged to the Uniate Church (1596-1631), namely: around 1610-1620. The newly proclaimed Uniate Church had particularly close relations with the Catholic Dominican Order. This influential and powerful order built an imposing stone building of the monastery church of St. Nicholas, designed in the Gothic style, in the center of Kyiv on Podil around 1610.

This article suggests that the Dominican Order may have been involved in the extension of the altar section of the Church of the Savior on Berestove, since its design also uses Gothic (post-Gothic) architectural motifs. It was Gothic that was a certain marker in the early 17th century, indicating that a church building belonged to the Catholic Church.

Taking into account historical iconographic materials, the author's reconstruction of the external appearance of the Church of the Savior on Berestove after the reconstructions and additions carried out in the early 17th century is proposed.

The conducted full-scale chemical and technological studies of the building of the Church of the Savior also confirm the hypothesis about the addition of altar apses at the very beginning of the 17th century.

The information obtained as a result of this study may be of great importance in conducting further research regarding the study, restoration, conservation and exhibition of this prominent monument, which contains numerous architectural and stylistic layers of different periods from the 11th to 19th centuries.

Keywords: architectural monument; church; catholic church; apse; temple construction; reconstruction; transformation.